

25. Nowak-Dluzewski J. Poglosy „Przemowy krotkej do pocciwego polaka stanu rycerskiego” Mikolaja Reja w literaturze w. XVI i pierszej polowy XVII // Pamietnik Literacki LX, 1969, z.4., s. 227

26. докладніше про це див.: Nowak-Dluzewski J. Poglosy „Przemowy krotkej do pocciwego polaka stanu rycerskiego” Mikolaja Reja w literaturze w. XVI i pierszej polowy XVII Pamietnik Literacki LX, 1969, z.4. s. 229.

●

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ П. САГАЙДАЧНОГО ТА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Складовою життя будь-якого етносу є історична пам'ять про його минуле. В той же час однією з частин цієї пам'яті є героїчна історія народу. Особливого значення ці аспекти набувають зараз, оскільки йде становлення нашої молодогої держави. Українське суспільство потребує все нових знань щодо своєї минувшини, оскільки в сучасному світі гіперінформації історія є вже чинником безпеки країни. Виходячи з цих позицій, ми намагалися в цій статті висвітлити ті часи і ті події, що займають в нашому минулому особливе місце. Доба П.Сагайдачного і Б.Хмельницького посідає в пам'яті народу чи не найвагоміше місце. Саме тим часам присвячено більшість дум, пісень, казок і приказок. Саме в козацькій державності черпали своє натхнення і сили Котляревський і Шевченко. І саме на козацтво, як основу української політичної нації, дивилися представники вітчизняних національних рухів XIX-XX ст. Беручи до уваги, що вже чимало було зроблено в справі дослідження українського козацтва попередніми поколіннями вчених, в тому числі й іноземних, ми спробували звернути увагу на найменш відомі моменти історії. Бачачи, що поки що відкриття і дослідження конкретних персоналій вітчизняної історії, і козацької зокрема, ще не є достатніми, ми звернули увагу саме на двох із представників наших пращурів – Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького. Причому в своєму дослідженні нами було зосереджено увагу не на історію їх життя, а на конкретну проблему, а саме їх військово-політичну діяльність. Така постановка завдання зумовлена тим, що саме діяння П.Сагайдачного і Б.Хмельницького на ниві політики і війни мало найбільший вплив на подальшу історію українського народу.

У військовому аспекті погляди П.Сагайдачного суттєво відрізнялися від поглядів полководців західноєвропейських країн. П.Сагайдачний відкинув таку форму стратегічних дій, як маневрування по тилах противника та облога фортець, і обрав за основу швидкий і несподіваний маневр з метою розгрому противника потужним ударом. На противагу західноєвропейським арміям, з їх прагненням вести бій шляхом вогневого змагання, не доводячи, як правило, до удару зближенням, у козацькому війську основна перевага віддавалася саме удару холодною зброєю, а рушничному вогню відводилась роль його підготовки. Суттєвим моментом тактики запорожців виявилось поєднання вогню мушкетів із застосуванням холодної зброї. В країнах Західної Європи при застосуванні ручної вогнепальної зброї робилася ставка на залповий, неприцільний вогонь. У козацькому ж війську, навпаки, основним прагненням стало підвищення влучності прицільного індивідуального вогню. Українські вояки навчилися створювати інтенсивний і щільний вогонь. Досягли вони цього за рахунок того, що П.Сагайдачний наказав зменшити стрій своєї піхоти під час бою до трьох шеренг, де перша шеренга вела вогонь, друга – передавала заряджені рушниці, а третя – безперервно заряджала їх [1]. Це дозволило при забезпеченні безперервності вогню залучити до одночасного пострілу (залпу) максимальну кількість стрільців і тим самим створити широку фронтальну смугу щільного вогню. З іншого боку, побудова козацької піхоти у тришеренговий стрій зводила до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню противника.

За гетьманування П.Сагайдачного в українському козацькому війську встановилася відповідність між розвитком військово-стратегічного мислення й удосконаленням тактичних способів ведення бою. П.Сагайдачний вмів поєднувати традиційні, народні способи збройної боротьби з досягненнями тогочасної світової, зокрема західноєвропейської, військової науки і мистецтва. Непересічний талант П.Сагайдачного полягає в тому, що зовнішні запозичення з військової справи він вмів узгодити і поєднати з національними традиціями, місцевими умовами і можливостями, поступово змінив до невпізнання, сприяв їх подальшому вдосконаленню та розвитку. Маневрову стратегію дій на основні комунікації ворога з метою його виснаження гетьман поєднував з давніми способами ведення збройної боротьби. Вона ніби розчинилася в них і стала складовою частиною його концепції швидкого та несподіваного маневру. Мета такого маневру полягала в створенні для своїх військ найсприятливіших умов і, користуючись цим, нав'язуванні супротивнику невідгідної битви. Саме в цьому і полягає сутність козацьких способів ведення війни і бою й те нове, що було внесено П.Сагайдачним у стратегію і тактику свого часу.

Завдяки П.Сагайдачному в Україні була створена армія нового типу та сформована власна школа воєнного мистецтва. Армія П.Сагайдачного стала однією з найбоекватніших у Європі, що засвідчили її перемоги на полях битв.

Треба зазначити, що П.Сагайдачний не став би легендарною історичною особою стільки, якщо б його реформи торкалися виключно військової справи. З рештою кожен козацький гетьман вводив щось нове в козацьке військо. Інша справа, що П.Сагайдачному вдалося вивести козацькі військові ідеї, козацьку активність, енергію, врешті решт, на загальноукраїнський рівень. Усі його стратегічні задуми були пов'язані не тільки з вузькозапорозькими, а й з інтересами різних станів українського суспільства.

Внаслідок відсутності січових архівів чи принаймні приватних сховищ документів української старшини нам зараз важко досягнути всі складові політичної програми П.Сагайдачного. Ми бачимо тільки ті результати його діяльності, що виходили назовні. Саме тому чимало дослідників оцінювали особу П.Сагайдачного як «польсько-шляхетського угодовця». Приналежність його до вищої козацької старшини ніби визначала, як стверджують деякі історики, обмеженість та односторонність його політики, начебто спрямованої тільки на задоволення інтересів панівної верхівки. Не заперечуючи соціальних моментів (які, до речі, присутні у всіх етносах) в діяльності П.Сагайдачного, хочемо відзначити, що його політичне мислення, як на нашу думку, було набагато осяжніше. Не треба забувати, що гетьман жив і працював у великій могутній країні. Будь-яке інакюдумство каралося з боку влади (якщо, зрозуміло, винуватий не належав до магнатських кіл). Для козацтва ситуація взагалі була критичною, оскільки над ними висіли „провини” часів повстань Косинського-Наливайка. В цих умовах будь-яка спроба гетьмана відкрито поставити перед польським урядом якщо не вимоги, то хоча б питання про якісь політичні права не те що українців, але й козацтва, могла коштувати йому волі чи навіть голови. Саме тому П.Сагайдачний вдався в політичній діяльності до тактики відновлення тих прав і привілеїв, що могли бути підтримані в широких колах українського суспільства і, що головне, православною шляхтою і магнатерією. Саме це, на нашу думку, спонукало його на активну підтримку відновлення православ'я, боротьбу з унією, захист братств і розвиток освіти. А вже ці рухи тягнули за собою інші. В той же час, проводячи чистки в середині козацького війська, він перетворював його в однорідно організовану, фінансово забезпечену військову силу загальноукраїнського масштабу. Розуміючи, що під час війн Польща залежить від козацької військової сили, П.Сагайдачний дуже вдало і вмів використовувати початок кожного свого походу на допомогу жовнірам для організації депутацій на Сейм і до короля. І саме ця стратегія вже після його смерті була основною у відносинах Війська Запорозького з Польщею. Так було у 1618 р., коли король звернувся до гетьмана Сагайдачного з проханням взяти участь у поході на Москву,

щоб врятувати королевича Владислава з безнадійного становища. П.Сагайдачний, вислухавши короля, висунув такі вимоги: 1) розширення козацької території; 2) свобода в Україні православної віри; 3) збільшення чисельності козацького війська; 4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України [2]. Король і сенат погодились на всі ці вимоги П.Сагайдачного і прислали до його війська клейноди, тобто булаву, бунчук, печатку і прапор.

П.Сагайдачний підтримував освіту і православ'я. Після походу на Москву він записується «з усім двадцятитисячним Військом Запорозьким до Київського братства» [3]. Приймаючи братство під свою козацьку опіку і захист, П.Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для того часу історичний крок - поставив зброю на охорону освіти, культури і православ'я, можна сказати, гуманізував зброю. Завдяки мудрій політиці П.Сагайдачного було відроджено на території України православну ієрархію і врятовано православну церкву від небезпеки залишитися без духовенства.

Польський уряд був дуже розлючений і відмовився визнати православну ієрархію за законну, але у 1620 р. почалася війна з Туреччиною. Під Цецорою турки вщент розбили польське військо коронного гетьмана С.Жолкевського, який там і загинув. Король змушений був знову звернутися до козаків по військову допомогу і запросив у Варшаву особисто П.Сагайдачного [4].

Під час переговорів П.Сагайдачний виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата, домогся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задовольнити вимоги козаків:

- 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду;
- 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною;
- 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вольностей і прав козацтва;
- 4) надати населенню України свободу віросповідання.

Православна ієрархія (митрополит, єпископи), висвячена патріархом, мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати гоніння від влади Речі Посполитої.

Це був значний успіх: в Україні фактично визнавалася автономна козацька республіка на чолі з обраним гетьманом. Завдяки цьому українські козаки взяли участь у Хотинській війні і надали допомогу Речі Посполитій.

Коротка доба гетьмана П.Сагайдачного, але має велике значення в історії України. З одного боку, він підніс престиж українського козацтва. Завдяки його політиці козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе роль провідної верстви. З другого боку, своєю діяльністю гетьман повернув Києву значення культурного і релігійного осередку України.

Отже, все разом узятє свідчить про те, що за часів П.Сагайдачного в Україні були створені якісно нові збройні сили, які відрізнялися від інших армій принципами організації, навчання, комплектування та ведення бойових дій. Українське воєнне мистецтво справді було самобутнім й своєрідним і стало у подальшому основою для українського війська під час Визвольної війни, а також дороговказом Б.Хмельницькому для вибору основних напрямків збройної боротьби проти Речі Посполитої. Підтвердженням цього стали численні перемоги українського козацького війська у війнах, що відбувалися у цей період.

П.Сагайдачний, як писав видатний український історик Д.Яворницький, «заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва і разом з тим накреслив програму його майбутніх дій. З огляду на це гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Сагайдачного» [5].

Погоджуючись у цілому з думкою видатного дослідника козащини, варто зазначити, що із численних спадкоємців справи і булави Петра Сагайдачного лише Богдан Хмельницький, який поєднав у собі талант полководця, державотворця, політика і дипломата, зумів довести її до логічного кінця – до утворення Української козацької держави

Як зазначається у монографії В.А.Смолія та В.С.Степанкова „Богдан Хмельницький” [6], цей славетний син українського народу справді був

полководцем європейського масштабу. Як і П.Сагайдачний, він створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії у порівнянні з початком XVII ст., створив національну кавалерію, запровадив своєрідну тактику, котра ґрунтувалася на якнайбільшій активності, раптових нападах і військових хитрощах, так званих „військових фортелях”.

Блискучий стратег і тактик, прихильник блискавичних і рішучих бойових дій, неперевершений майстер маневру, Б.Хмельницький заслуговує на почесне місце в історії військового мистецтва. Як і П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, згідно з існуючими даними [7;8], був палким поборником наступальної стратегії, він шукав ворога й завдавав удару там, де вважав для себе корисним. Першим починаючи битву, полководець міцно тримав в руках ініціативу, нав'язував противникові свою волю, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога. Він був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи військового мистецтва часів П.Сагайдачного, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування мала деякі спільні риси зі шведською та французькою школами військового мистецтва. Не виключено, що Б.Хмельницький був обізнаний з маневровою стратегією цих шкіл, яку вони застосували під час Тридцятилітньої війни, і, можливо, основні їхні положення трансформував крізь українські національні традиції у військовій справі та, відповідно, до умов збройної боротьби.

Провідним бойовим порядком для війська Б.Хмельницького був табір із возів, який за часів П.Сагайдачного був неприступним способом оборони, а за гетьманування Б.Хмельницького став і способом наступу. Заслуга Б.Хмельницького полягає у тому, що він, розуміючи, яке важливе місце у бою й поході займає рухомий табір, усе ж таки побачив недоліки і, відповідно, вніс деякі зміни у тактику його використання. А саме: Б.Хмельницький підвищив захисні функції табору за рахунок збільшення кількості возових рядів (до 6-12). З іншого боку, гетьман зменшив громіздкість табору за рахунок зниження чисельності війська, яке він прикриває. Крім того, Б.Хмельницький розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також побудови та перебудови табору, зокрема під час руху. Саме в цьому полягала особливість козацького способу ведення бою і те справді нове, що було внесено Б.Хмельницьким у тактику того періоду.

У політичному аспекті, в залежності від історичних і геополітичних змін, відбувалися зміни і в поглядах гетьмана щодо ідей автономності і незалежності козацької держави.

Б.Хмельницький першим із козацьких провідників піднявся на визвольний чин, хотів діяти не самотужки, а прагнув залучити до цієї боротьби чи не всіх сусідів України. Така позиція Б.Хмельницького, з одного боку, творила підстави для державного становлення, але з іншого – породжувала певні проблеми. Гетьмана звинувачували, зокрема, у бажанні підкоритися іншим державам. Так, політичний діяч А.Кисіль у листі до архієпископа М.Лубенського від 31 травня 1648 року називає Б.Хмельницького „васалом Криму”, а також говорить про небезпеку для Польщі у випадку союзу козацтва з Московією [9].

Державницька концепція Б.Хмельницького почала формуватися з початком національно-визвольної війни. Перші ознаки цієї концепції бачимо в універсалах гетьмана, де пояснювалися причини війни. У першому універсалі говориться: „...ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша, і слава, і Божі домівки мало не загинули... Ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля” [10].

Важливим ідеологічним підґрунтям початку визвольної війни під проводом Б.Хмельницького було розуміння історичного походження українського народу [11]. Так, в одному з універсалів гетьмана висловлюється думка, що поляки пішли від савроматів і русів. Українці та поляки, як бачимо, трактуються як народи

спільного кореня, тому між ними має настати мир. А війна, котра почалася, була неминучою: козаки „мусили не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків” [12], бо надто нестерпним був гніт з боку польської шляхти.

Б.Хмельницький сформував і українську національну геополітику. На той час терміни „Мала Русь”, „Україна” були ширшими, ніж поняття „Козацька держава”. Б.Хмельницький у згаданому вище закличному універсалі визначає межі Русі так: від Поділля до Волох і по Віслу, до Вільного і Смоленська. Себто, включає у межі України-Русі землі як українські, так і білоруські, зокрема Київщину, Галичину, Львівщину, Холмщину, Белзьку землю, Поділля, Волинь, Перемишльські землі, а також Мстиславські, Вітебські, Полоцькі. Гетьман зазначає: „А ця земля – предковічна вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням” [13]. Ці землі гетьман ідентифікує з Козацькою державою, поняття Україна-Русь та Козацька держава у його розумінні є тотожними.

Б.Хмельницький, творячи свою державницьку концепцію, стояв на принципі захисту давніх державницьких традицій на теренах України. У „Листі до польського короля Владислава IV” від 2 липня 1648 року він просить короля, аби він „зволив наказати утримати нас при давніх правах та вольностях” [14]. Так гетьман намагався мирно залагодити конфлікт. У листопаді 1648 року Б.Хмельницький надіслав польському королю „Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким-молодшим і ксьондзом Мокрським з ордену регулярних каноніків”. Гетьман вимагає, щоб на козацькій території не було польського війська, а також визначає низку свобод для козаків. Зокрема, щоб „завжди козаків було 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від святої пам’яті короля... Щоб не були під владою панів коронних гетьманів, а тільки під владою короля його милості і мали свого гетьмана, обраного козаками” [15]. Польща проігнорувала прохання Б.Хмельницького, тому він розпочав пошук союзників. У „Пунктах козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду” від 24 лютого 1649 року наголошується, що козаки залишаться підданими короля, якщо буде повернуто право грецькій вірі, київський воєвода буде з руського народу, київський митрополит матиме місце в Сенаті [16]. Як бачимо, головна причина національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького чітко визначається у його політичних документах. Вона полягає у прагненні звільнитися від національного поневолення з боку Польщі. Наприкінці 1649 року Б.Хмельницький робить ще одну спробу знайти компроміс із Польщею, про що свідчить „Інструкція до пресвітлого сенату і посольського кола, які зібралися на Варшавському сеймі 1649 року, від його королівської милості і Речі Посполитої війська Запорозького. Кінець листопада”. Гетьман просить короля Владислава, щоб він узвав козаків „під свій захист” [17]. А також підтвердити умови Зборівського договору, наголошуючи на тому, що Польща має дотримуватися умов, зазначених у тому документі.

З 1650 року спостерігається зміна у державницькій політиці Б.Хмельницького. Він схиляється до ширшої орієнтаційної політики, шукає нових союзників. У „Листі великому візиреві Туреччини” від 2 серпня 1650 року гетьман пише: „Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували” [18]. Б.Хмельницький наголошує на прагненні до союзу з іншою державою, котра рахуватиметься з інтересами козацтва. Свідченням посилення відносин з Туреччиною є підписаний Б.Хмельницьким „Договір про торгівлю на Чорному морі” (датується 1650-и роками). „Білоцерківський трактат із Річчю Посполитою” від 28 вересня 1651 року значно обмежував суверенітет Козацької держави, її автономні права. Реєстрове військо мало становити 20 тисяч, польська шляхта отримала право повернутися у свої маєтки, козацькому урядові заборонялося вести незалежні міжнародні переговори. Результатом цього став „Універсал Богдана Хмельницького з наказом готуватися Запорозькому війську

до війни з Польщею” від 24 березня 1652 року.

Березневі статті з московським царем 1654 року, підписані Б.Хмельницьким, засвідчують його орієнтацію на Москву як головного міжнародного союзника. У статтях йдеться про підданство не Московській державі, а безпосередньо цареві. Крім того, союз двох держав мислився як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз, що підписується, у першу чергу, для військової взаємодітримки. Незважаючи на всі подальші результати Переяславської ради, цей договір мав велике значення для Козацької держави: „Це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади війська Запорозького на Україні й всенародності та дожиттєвості прав Гетьмана війська Запорозького як єдиного володаря України... Це було повним і остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливості, легальності й конституційності. Іншими словами, це було визнання де-юре нової Української Козацької держави, її козацького устрою та козацької влади” [19].

З часом державницька політика Б.Хмельницького змінюється. Він починає формувати нову коаліцію. У 1656 – 1657 роках було зроблено кроки для створення військового союзу між Україною, Швецією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством, Молдавією та Валахією. В „Інструкції послам до Юрія Ракочія” від 29 липня 1656 року Б.Хмельницький наголошує на тому, що поновлення війни з Польщею відбувається не з вини Козацької держави, а з вини Речі Посполитої, котра порушила підписані умови. Гетьман розмірковує над сутністю війни. Для нього війна – не засіб наживи, а шлях до здобуття прав і вольностей для свого народу. Нового союзника Б.Хмельницький бачить в особі Швеції. Гетьман написав кілька листів до шведського короля, в яких підтвердив готовність Козацької держави до союзу з цією державою. У своїх листах Б.Хмельницький визначає суть міжнародної політики Козацької держави: захищати власні державні інтереси, а не вести загарбницькі війни. Очевидно, переговори зі шведським королем були успішними. Не виключено, що Швеція була готова стати союзником Козацької держави, що засвідчено у „Листі до шведського короля Карла Густава в зв'язку з першою у переговорах” від 1 липня 1657 року.

Водночас не припиняв Б.Хмельницький і переговори з Москвою. Але то були переважно формальні перемовини. У „Наказі послові до Москви Федорові Коробці” від 23 квітня 1657 року гетьман наголошує, що козацтво не має наміру виходити з-під протекторату Москви. Водночас він просить, „щоб нам його царська величність про все зголосив, як із ляхами та з литвою бути постановити: чи буде із шведом воювати чи ні; пани ж ляхи тут зволікають, а гордою своєю думою, відпочивши, різними хитрощами промишлятимуть на нас воювати і турків і татар затягають, щоб ми, відаючи його царської величності задуми й постановлення, були надійні, кому відсіч давати” [20]. Таким чином Б.Хмельницький намагався приховати свої переговори зі Швецією, розуміючи, що Москва може зреагувати військовими діями та репресіями проти Гетьманщини.

Отже, проаналізовані суспільно-політичні джерела свідчать, що у світогляді Б.Хмельницького відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави. Державницька концепція гетьмана Б.Хмельницького стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької держави. Вона засвідчила утвердження цієї держави, визначення її внутрішньої та зовнішньої політики.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що військово-політична діяльність П.Сагайдачного та Б.Хмельницького мала вирішальний вплив на розвиток українського козацького війська та його воєнного мистецтва, які набули характерних національних рис і одночасно стали світовим надбанням. Досвід козацького війська широко використовувався в подальшому вітчизняними збройними силами, а також українськими гетьманами кінця XVII – початку XVIII ст. для вибору основних напрямів збройної боротьби проти ворогів. Зв'язок діяльності козацького війська з соціально-економічним і політичним життям

українського народу, відповідність устремлінням різних прошарків суспільства, досягнуте завдяки діяльності Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького, остаточно перетворило Запорозьке військо на українські збройні сили.

Джерела та література:

1. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: Монографія. – К.: Вид-во „Україна”, 2004. – 189 с.
2. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 35.
3. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. - К., 1993. – С. 16.
4. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 47.
5. Там само. – С. 62.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 8.
7. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні на передодні Визвольної війни 1648-1654 рр. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
8. Петровский М.М. Военное прошлое украинского народа. – М.: Воениздат, 1939. – 320 с.
9. Ігор Куташев. Політична думка доби становлення Козацької держави // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – 469 с. /Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 30, кн. 2.
10. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 176.
11. Ігор Куташев. Політична думка доби становлення Козацької держави // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – 469 с. /Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 30, кн. 2.
12. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. II. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 185.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 186.
14. Там само. – С. 199.
15. Там само. – С. 204.
16. Там само. – С. 228 – 229.
17. Там само. – С. 238.
18. Там само. – С. 243.
19. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 125.
20. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – С. 286.

